

ЗА „НОМАДСКАТА СЛЕДА“ В ОБЛЕКЛОТО НА АРИСТОКРАЦИЯТА ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Калина Атанасова

ON “THE NOMAD TRACE” IN THE ATTIRE OF SECOND BULGARIAN EMPIRE’S ARISTOCRACY

Kalina Atanasova

Abstract: During the Late Middle Ages in Bulgaria, some old clothing practices which had started dying out after the conversion to Christianity were brought back to life – torque wearing, clothes fastening to the side and plated skirts. Entirely new elements were also introduced to the costume such as some new patterns of hanging sleeves and hats. Some novel models of jewels came to fashion. Migrations of late nomads, especially Cumans, are the logical cause of these changes. The attire of the two stone statues from Tsarev Brod Village, the boyar family from Stanichene and an unknown noble of supposed Cuman origin is analyzed.

Key words: Cumans, Golden Horde, late nomads, Balkans, Second Bulgarian Empire, costume, boyars, tomb church

През XI–XII в. печенеги и кумани променят трайно етническия облик на средновековна България, особено в северните ѝ области. „Допълват“ християнския ритуал с езически практики и оставят собствени култови съоръжения.

През XIII в. куманите участват активно във вътрешната и външна политика на страната. Интегрират се успешно сред българското болярство, а техни представители сядат дори на българския трон¹. Настоящият текст разглежда доколко тази интеграция оставя някаква трайна следа в българския средновековен аристократичен костюм.

Цялостна представа за облеклото на куманските вождове в българска среда дават преди всичко двете монументални каменни фигури от с. Царев брод, част от езически погребален комплекс². Куманските статуи, макар и свързани с култ към предците, са портретни, носят чертите на конкретни мъже и жени и са облечени в костюмите, които тези личности са носели приживе [Плетнева, С. А. 1974, с. 73–76]. В насърто излязла статия Татяна Вулета [Вулета, Т. 2018] убедително доказва куманска принадлежност на болярската фамилия от Станичене. Данни за физическия облик на тази фамилия могат да се почерпят от изображенията в семейната ѝ църква-гробница и от прилежащия некропол. На база на сравнителен анализ тук ще се обърне внимание на още едно изображение от църква-гробница, което е възможно да представлява портрет на кумански аристократ. С куманите се свързва и предполагаемо изображение на шаман върху керамичен съд, открит на хълма Царевец и датиран в средата на XIII в. [Владимиров, Г. 2014, с. 249–250]. Рисунката обаче е твърде схематична и всякакви заключения на нейна база биха били спекулативни. Некрополи и единични гробове, които могат да се свържат с „къснитеnomadi“³ ще бъдат използвани като помощен материал, тъй като с малки изключения не съдържат достатъчна информация за цялостна реконструкция.

¹ Изследванията по темата са обобщени в историографски труд на Валери Стоянов [Стоянов, В. 2009].

² Обявени първоначално за прабългарски, впоследствие за кумански. Подробно резюме на мненията, хронологията и аргументацията им до 2009-та година при [Стоянов, В. 2009, с. 215–217, бел. 376]. Изненадващо, но темата изглежда все още не е изчерпана – в статия от 2014-та година отново се лансира тезата за прабългарския произход [Ждраков, З. Петрова, Д. 2014].

³ Печенежкият и куманският погребален обред, както и гробовете от България, които могат да се отнесат към съответните етноси, са разгледани обстойно от Румен и Росен Иванови [Иванов, Р., Иванов, Р. 2015]. Георги Владимиров [Владимиров, Г. 2013; Владимиров, Г. 2017] свързва с „миксоварварите“ и със златоординската епоха

* * *

Каменните балбали от с. Царев брод (XII–XIII в.) са силно загладени от времето, но за шастие разполагаме със стари схеми с по-лесно четими детайли (фиг. 1), и с подробното описание на Никола Мавродинов, направено през 1959 година [Мавродинов, Н. 2013, с. 92–93]. Той дава следните данни за двете фигури:

– Мъжка статуя – с къс кафтан с бродирани галони по ръба на полата и над лактите; три плитки отзад на гърба; кръстосани ремъци на гърба и гърдите; сегментен шлем от „източен, тюркски тип“, подобен на откритите в Узана и Асеновград; колан с ремъци, на които са прикрепени „неясни предмети“.

– Женска статуя – с надилпена, къса пола с широк бродиран галон в долния край и галони около ръцете над лакътя.

Към това може да се допълни, че дрехата на мъжа е очевидно с централно закопчаване, а жената носи висока шапка с покривало назад и характерен скос напред към челото.

Така описаното облекло намира преки аналогии в куманските погребални статуи на територията на дн. Украйна и Русия, систематизирани и анализирани от Светлана Плетнєва [Плетнєва, С. А. 1974]. Техни типични черти са: еднакво облекло при мъжете и жените; централно закопчаване на дрехите отпред; препасване в кръста с колан, на който са окачени предмети от бита и оръжия; надилпени поли до коленете (фиг. 2). Трите плитки при мъжете са характерна и преобладаваща прическа. При жените са задължителни шапките, сортирани в няколко типа; типове II и III 1–3 са със скос към предната част на черепа [Плетнєва, С. А. 1974, с. 33–34; 38–39].

Според Пламен Павлов двете български статуи са изработени от организирана куманска група, заселила се трайно в Плисковското поле в нач. на XII в. и получила статут на федерати; подобни групи по прилизително същото време живеят в Мъгленското поле и в Одринско [Павлов, П. 2005].

Късият кафтан на мъжката фигура спазва повечето особености на мъжките кафтани от Първото българско царство⁴, съответно наличието на подобни дрехи през късното средновековие може да има повече от едно обяснение. По друг начин стои въпросът с облеклото на жената. Високата скосена шапка и късата, пристегната в кръста дреха са специфични елементи, които обаче не се срещат нито сред други местни изображения, нито се потвърждават сигурно по археологически път. Относно шапката трябва да се отбележи, че при самите степни кумани след ср. на XIII в. най-пищните украси за глава спират да се употребяват. Както посочва Михаил Швецов [Швецов, М. Л. 1993, с. 110–111], такива ефектни украсления едва ли биха били подминати в описанията на Плано Карпини, Гийом де Рубрук и Сюй Тин-Джи⁵. За сметка на това авторът вижда възможна връзка между „рогатата“ женска мода в Западна Европа през XIV в. и куманите.

Действително, в унгарската Chronica de Gestis Hungarorum сред група кумански заселници са изобразени и жени с идентични на мъжките кафтани, но с бургундски прически „труффо-орфовре“ (дворога) [Полуднева, Е. И. 2018, с. 265]⁶. Следи от точно тази мода обаче в България не се откриват. В некропола от XIV в. при с. Янтра, определен като „миксоварварски“ заради множеството следи от езически погребални практики и откритите „въпросовидни“ обеци [Владимиров, Г. 2017], няколко женски гроба съдържат останки от сложни украси за глава с включени сърма, кожа, а в един случай – и дърво [Бъчваров, И. 1993, с. 13–14; Чокоев, И. 1993, с. 148, 150–155]. С изключение евентуално на шапката от гроб 128, те също не показват връзка с куманските и вероятно са резултат от новосформирана синкретична култура (фиг. 3). Набрани поли и пристягане в кръста категорично не се срещат сред българските аристократки от XIII–XIV в., чиято най-разпространена рокля е с права кройка и

съответно некрополите на с. Янтра и гроб 47 от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“; разглежда също следите от материалните следи от кумани и татари в културата на средновековна България [Владимиров, Г. 2014].

⁴ За мъжкото облекло през този период вж. Хрисимов, Н., Петров, М. 2012.

⁵ Авторът визира по-конкретно „рогатите“ кумански прически, но наблюденето му е валидно и за високите женски украси за глава изобщо.

⁶ В същата статия се аргументира тезата, че илюстрациите в хрониката отразяват достоверно реалното съместване между източни (кумански, монголски) и западни (италиански, бургундски) мотиви в средновековния унгарски костюм.

функциониращ силует⁷. Все пак, кафтанът и коланът с окачени предмети от първа необходимост са изключително практични и е възможно да са останали в употреба сред по-ниските социални слоеве през цялото средновековие. Откриваните (макар и рядко) в обикновени некрополи копчета, апликации и шнурове в областта на кръста при жени говорят най-малкото за подчертаване на тази част от тялото.

* * *

Фамилията от Станичене (1331–1332 г.). Според една блестяща статия на Татяна Вулета, трима ктитори, изобразени в станиченската църква „Св. Никола“ – Константин и двама неизвестни от западната стена, – носят кафтани с монголска кройка (по-точно на официален златоордински деел) [Вулета, Т. 2018, с. 232–237]. Обща характеристика в случая са преди всичко дълбокото загръщане надясно⁸; дължината, допускаща да се видят полите на долната дреха; вертикалната ивица украса, която прекъсва в областта на кръста; висящите ръкави⁹ (фиг. 4).

Монголското влияние върху българския костюм в края на XIII в. е непосредствено, чрез вълните от бежанци след смъртта на Ногай през 1299 г. (например през 1301/1302 г., когато внукът на Ногай Кара-Кешек се установил заедно с три хиляди татарски войници именно във Видинска област, към която спада и Станичене [Vásáry, I. 2005, p. 97–98; Вулета, Т. 2018, с. 236, бел.]). Същевременно торквата на врата на ктиторката Арета; друга торква, открита върху гърдите на женски скелет в гроб 23 на некропола към църквата; коланът, изобразен на кръста на втората „цивилна“ ктиторка; както и нетипичната за монголите руса коса на повечето изобразени аристократи, са указание, че фамилията се състои от етнически кумани, бивши подчинени на Златната орда, назначени да охраняват границата. Торквата и коланът са елементи, задължителни за куманския женски костюм както според каменните изваяния от XI–XIII в. така и според женски кумански погребения в Унгария от XIII–XIV в. [Плетнева, С. А. 1974, с. 47–49; Вулета, Т. 2018, с. 235].

Златоординският кафтан в случая не е етнически, а рангов признак – след поражението при Калка през 1223 г. и окончателното покоряване на куманите от монголите (1241/1242 г.) традиционният кумански кафтан е изместен от монголския и се превръща в церемониално облекло на куманския елит. За усвояването на монголски обичаи и дрехи от покорените народи свидетелства и Георги Пахимер [ГИБИ, т. X, с. 164; Вулета, Т. 2018, с. 228–229].

Към тези убедителни и логични заключения следва да се добави следното:

– Въпреки монголските си кафтани болярите от Станичене са отдали дължимото и на местната рангова символика. Тримата са облечени напълно еднакво (различават се единствено по цветовете), но долната дреха на Константин е покрита с двуглави орли – символ на власт, особено разпространен във византийския свят през XIV в.

Също така и тримата мъже носят представителни апликирани колани. Този символ на високо обществено положение е усвоен от куманите (а чрез тях и от монголите), като следствие от контактите с християнски държави [Горелик, М. В. 2017, с. 307–311]. В България тези колани проникват като западна мода през XIII в. Към времето на изписване на църквата вече са имали голяма популярност; освен активен внос от Италия се е развило и местно производство [Павлова, В. 2011, с. 472–473].

– В цялостния си вид тази носия остава изолиран случай за България. Тя не се повтаря при други ктиторски портрети, които в случая са най-сигурното свидетелство.

Отделни нейни елементи обаче се срещат и другаде. Това са дълбокото странично загръщане, отделно прикачената (чрез хоризонтален шев на кръста) пола на дрехата и висящите ръкави. Тези елементи ще бъдат разгледани отново.

⁷ Единственото изключение ще бъде разгледано по-долу.

⁸ Навсякъде, където се коментира затваряне/загръщане на дреха, под дясното и лявото се разбира дясното и лявото на носещият дрехата.

⁹ Висящите ръкави, както посочва Бранислав Цветкович [Цветковић, Б. 1995; Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. 2005, с. 88], отговарят на описаните при Псевдо-Кодин за носенето на византийската официална дреха лапацас, при която ръкавите се затъкват в пояса отзад. Вулета отбележва, че ръкавите не са запасани в колана, както предписва византийския церемониал, а са прикрепени на гърба, както е монголският начин [Вулета, Т. 2018, с. 239]. При централното изобразяване на тримата ктитори и при лошата запазеност портретите на двама от тях това е трудно да се установи. Все пак отворът за ръкавите (който е видим заради разноцветното си поръзване) е централен и вертикален, точно както на монголските.

Какво може да се каже за жените от Станичене?

– Облеклото на съпругата на Константин не съдържа никакви номадски елементи – кумански или монголски.

Нейното одеяние (особено полукръглото наметало) е типично за византийския културен кръг. Като силует костюмът ѝ се родее с този на някои от най-знатните български дами от епохата – севастократорница Десислава и деспотица Кера Тамара. Основната ѝ дреха носи същата властова символика, като тази на Константин. Надписът в църквата изрежда главните ктитори – замонашени Арсений и Ефимия, и младия – Константин, но не посочва кръвна връзка между тях. Нещо повече, липсата на титла при името на Константин и изброяването му на трето място в ктиторския надпис го поставя в известен смисъл в подчинено положение спрямо първите двама, въпреки че според инсигниите му би следвало да е обратното. [Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. 2005, с. 108] Това може да се обясни с по-младата му възраст, но също и с факта, че в семейството той не е син/мъжък брат, а зет.¹⁰ Зеленият („севастократорски“) цвят и двуглавите орли, които се повтарят по дрехите на двамата съпрузи, може да са преминали от съпруга към съпругата, но възможно е и обратното. На база на тези, макар и косвени, съждения, приемам, че тази дама не е куманка. Вероятно е Константин, бидейки пришълец, да е затвърдил новата си позиция на български аристократ чрез сродяване с по-висопоставената фамилия на Арсений и Ефимия.

– Останалите две изобразени „цивилни“ ктиторки са Арета и неизвестната жена от южната стена. Втората най-вероятно е погребана в гроб 23 от некропола на църквата [Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. 2005, с. 107, 109], поради което тук ще бъде наричана условно „ктиторка 23“. Изобразена е посмъртно с представителен колан върху свободна червена дреха, а е погребана с торква и в златовезана дреха с двуглави орли [Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. 2005, с. 35, 48]¹¹. Представителни деели (носени при монголите и от двата пола) очевидно липсват; повторяемият кумански елемент при двете жени е сребърната усукана торква. Носенето на торкви в България се преустановява към края на IX–X в., но през XI в. в старобългарската култура проникват торкви от двойна усукана тел, идентични с носените в Унгария. Изолиран пример за това е находката от печенежкия некропол в Одърци [Григоров, В. 2007, с. 82–83]. Двете торкви от Станичене, както и четирите „момински колана“ от сребърна усукана тел във Варненския музей [Павлова, В. 2007, с. 21; 55–56, 78–79] показват, че през XIV в. употребата на торкви се възражда. Куманските преселения са логичният носител на тази традиция.

Другите характерни за женския кумански костюм елементи, засвидетелствани върху статуята от Царев брод – кафтанът и високата украса за глава – не се срещат и в Станичене. Дрехата на ктиторка 23, макар и запасана с колан, не подчертава нито талията, нито фигурата от кръста нагоре. Богатите ширити, с които са обточени полите на женските кумански статуи от Русия и Украина, тук липсват изцяло. Украсите за глава, макар и пищни, са сравнително прости като конструкция. И двете жени са облечени в еднотипни сложни, трислойни костюми, но те отразяват регионална, балканска мода [Атанасова, К. 2018].

Независимо дали става дума за сестри или съпруги/снахи на мъжете-кумани, то степната традиция в женския костюм, макар и незабравена, явно е почти напълно изоставена.

* * *

В коментираната си вече статия Татяна Вулета доказва, че жупан Петър Браян, ктитор на Бялата църква в Каран, е облечен в „облагороден“ монголски кафтан. В някои отношения – дълбокото дясното загръщане, напречните разрези на висящите ръкави, украсата, – този кафтан следва пълтно степния първообраз. Други детайли, като по-голямата дължина спрямо долната дреха, показват съобразяване с

¹⁰ Всички изброени дотук лица са нарисувани руси, така че кръвната връзка е единствено вероятна.

¹¹ Точните роднински връзки в станиченската фамилия е трудно да се установят, но според изследователите на църквата [Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. 2005, с. 105–107] Арета най-вероятно е дъщеря или сестра на Константин, а ктиторка 23 – дъщеря на Арсений и Ефимия и съпруга на изобретения до нея неизвестен по име ктитор. Ако предположението, че Константин също е женен за дъщеря на Арсений и Ефимия, е вярно, то „Константиновица“ и ктиторка 23 са сестри. Това е в съзвучие с факта, че едната е изобразена в дреха с двуглави орли, а другата е погребана в такава.

местните традиции. Дълбоките разрези на полите издават западно влияние и намират паралели в унгарските изображения на кумани. През XIV в. в Душанова Сърбия такъв кафтан може да маркира както куманска етническа принадлежност, така и принадлежност към военния елит¹². От значение е, че дрехата на Петър Браян има известна прилика и с тази на един български аристократ – **ктитор на църквата в Долна Каменица (1323–1330 г.)**.

Името на този ктитор не е запазено, но подбора на светците и иконографията в църквата подсказват, че вероятно е военен с висок ранг [Бъриард, Т. 2008, с. 53]. В църквата има два негови портрета, като съществува мнение, че на двата е облечен с един и същи дрехи¹³. Подробен анализ на стенописите обаче разкрива известни разлики. За съжаление горните слоеве живопис при портрета от големата композиция са увредени до степен да не може да се определи точното положение на лявата ръка от лакътя надолу. Все пак по външния контур на силуета и при краката са се запазили достатъчно детайли, които показват следното:

- горната дреха е дълга до средата на прасците;
- при торса е тясна, но полите ѝ са широки и вероятно набрани;
- ръкавите ѝ са къси, до средата на предмишницата, украсени с един или повече ширити;
- от лявата страна на полите има застъпване, което маркира дълбоко загръщане в тази посока;
- централно при полите има дълъг разрез;
- ивица украса и/или разрез има и от дясната страна на полите;
- вратът, ръкавите и полите са обточени с кожа.

Долният ръб на полите е украсен допълнително с двойна златиста ивица (фиг. 5).

Стенописът с втория портрет е добре съхранен от кръста нагоре, но липсва изцяло от кръста надолу. Дрехата е червеникавокафява, с къси ръкави, украсена с широки златисти галони и централно закопчана с едри копчета (фиг. 6).

Търде е вероятно при двете дрехи галоните да са разположени на едни и същи места. Разделното дрехата на отделни панели чрез украсни ивици е доста стандартно за късносредновековните Балкани и Византия (фиг. 7). Въпреки това, при кафтана от големата композиция златистите галони са два вместо един и се събират концентрично. На малък участък освен поръбването с кожа е запазен фрагмент от тъмна украса (каквото обично се повтарят по целия ръб). Но и двете липсват при втория портрет¹⁴ (фиг. 8).

Фокусирачки се върху първата дреха, най-интересни са страничното загръщане и разрезите по полите, където именно е приликата с кафтана на жупан Браян. Подобни по кройка кафтани се срещат в миниатюрите на *Chronica de Gestis Hungarorum* от 1358–1370 г. Под куманско влияние костюмът от XIV в. в Унгария е смесица между западноевропейски и източни (туркско-централноазиатски) елементи [Полуднева, Е. И. 2018]. Архитектурата и иконографията на църквата от Долна Каменица също съдържат западни елементи, а в портрета на дъщерята на ктитора се наблюдава готическа стилистика [Бъриард, Т. 2008, с. 18, 38, 51–52]. Предвид географското разположение на паметника проводник на западното влияние е очевидно съседната по това време Унгария. Що се отнася до облеклото обаче, унгарските кафтани не са украсени с галони, което им придава съвсем различна визия (фиг. 9)¹⁵.

Облеклото на ктитора от Долна Каменица открива паралел в още един паметник, свързан пряко с куманите и косвено с българите – погребението от Чингулски курган.

¹² Двете хиляди кумански войници, пристигнали в Сърбия от Видин и наети от Стефан Милутин за лична охрана, оставят трайна следа във визията на царската гвардия [Вулета, Т. 2018, с. 238–242]. Отговорът на въпроса какво точно символизира облеклото на Браян авторката оставя за втората част от изследването си, чиято публикация предстои.

¹³ Панайотова, Д. 1970, с. 16. Мнението се повтаря без изменения от Теодора Бъриард [Бъриард, Т. 2008, с. 38].

¹⁴ Като допълнителна аргументация може да се посочи, че подобни, но не еднакви костюми носят двамата ктитори от Боянската църква и Йоан Оливер на двата си портрета в Лесновския манастир. Ктиторът от Долна Каменица е показан два пъти с различни членове на семейството си и църквата, чийто модел държи, и е нарисуван от две различни гледни точки. В този смисъл да позира в една и съща дреха би било непоследователно.

¹⁵ На приложената схема са маркирани само видимите разрези по кафтантите на куманите. Трябва да се отчете, че голяма част от фигурите са нарисувани в профил или три-четвърти.

Става дума за богат гроб на кумански хан от Запорожка област, Украйна [Горелик, М. В. 2017]¹⁶. Според Михаил Горелик погребанието е заемал висок пост в някой православен двор, най-вероятно в българския, а после и при монголски владетел. Гробът е от 50–60-те години на XIII в., а положението в него възрастен мъж е известният от писмените извори хан Тегак. Пламен Павлов изказва резерви относно идентификацията с Тегак и предлага като датиране на погребението началото на XIII в. [Павлов, П. 1996, с. 189–193]. Той също приема, че погребанието е дългогодишен български политически и военен партньор, чиито надгробни дарове са плячка от участието във войните на България с Византия, Латинската империя и Унгария, както и подаръци от българските царе. Интерпретацията на находките остава една и съща и в двата случая – те са резултат от военно-политически връзки с България.

Измежду намерените вещи и оръжие особен интерес предизвикват златната торква, трите апликирани колана (предмети, чието значение вече беше разгледано), и двата най-скъпи от общо шестте копринени кафтана. Именно последните демонстрират принадлежност както към православния, така и към монголския елит. Заимстваните чужди елементи обаче очевидно са преработени според вкуса на собственика и „приспособени“ към стила на традиционните му одеяния. И за двете дрехи са използвани скъпи византийски платове с избродирани ангели; първата, с образа на Христос Неръкторен на гърдите, наподобява православна хоругва; при кроенето на втората е направен опит да се наподобят „национални“ монголски декорации [Горелик, М. В. 2017, с. 306].¹⁷ Важна особеност е, че и в двата случая украсата е разположена централно симетрично, но дрехите са с дълбоко ляво загръщане (фиг. 10). Такова загръщане се среща и в дрехи от други кумански погребения [Рассамакин, Ю. Я. 2003, с. 215; Горелик, М. В. 2017, с. 308], въпреки че не е засвидетелствано на каменните статуи.

Посоката на загръщането е етноопределяща особеност, валидна поне до средата на XIII в., както свидетелства пътеписът на Вилхелм де Рубрук [ЛИБИ, т. IV, с. 205].

Ляво затваряне на дрехата се среща в свързани с българите находки от ранното средновековие [Орфинская, О. В. 2001; Французов, Д. А. 2014, с. 103–106]; през Първото българско царство обаче то вече е слабо изразено [Хрисимов, Н., Петров, М. 2012] – може да се приеме, че традицията постепенно отмира. С късните номади, изглежда, асиметричното затваряне се възражда донякъде, но посоката на загръщане вече не е константна. Дълбоко загръщане (ляво и дясно) може да се допусне при печенежкия некропол в Одърци (XI в.), тъй като в някои гробове копчетата са намерени само от едната страна на гърдите/ключиците [Дончева-Петкова, Л. 2005, с. 125–127] (с дълбоко загръщане е изображен и печенежки воин в Мадридския препис на Скилица). В поне един от гробовете от XIII–XIV век в Преслав [Евтимова, Е. 1993, с. 156] и в гроб 162 а от некропола при базилика 2 в Дръстър [Ангелова, С. 1996, с. 38] (и двата женски) копчетата на дрехите са намерени от дясната страна на скелета. Кафтаниите от Станичене вече бяха коментирани. Дреха с дълбоко ляво загръщане носи едно от децата, изобразени в църквата в Калотина¹⁸.

Боляринът от Долна Каменица е допълнение на тази серия.

Втора обща особеност на кафтаниите от Долна Каменица и Чингул е плисираната/набрана пола – елемент, който вече бе регистриран при каменния балбал от с. Царев брод, в Станичене и в Унгария. Горелик проследява историята на дрехите с хоризонтален срез на кръста от ранното средновековие [Горелик, М. В. 2010]. Според него тази кройка е донесена от Азия през IV–V в. от ойгурите (част от които са българите и хазарите)¹⁹ и до XII в. периодично се появява при европейски изображения на парадни дрехи. През XII–XIII в. добива голяма популярност при куманите; разкошните кумански парадни кафтани на свой ред в началото на XIII в. служат за образец на парадния монголски терлиг, като монголите променят загръщането по свой маниер [Горелик, М. В. 2010, с. 83–84; Горелик, М. В. 2017, с. 313]. Вече бе посочено, че след завладяването си от Златната орда куманите усвояват и разпространяват монголския костюм. Най-изявленото сливане на стари кумански и европейски с нови монголски и италиански елементи в дрехите с набрани поли се осъществява при куманската върхушка в Унгария,

¹⁶ В същата статия са разгледани и други погребения на знатни кумани, васали на Улус Джучи. При тях обаче не се коментира българска връзка.

¹⁷ Още по-интересен е фактът, че друга от находките е идентифицирана като лорос.

¹⁸ Приликите с Долна Каменица обаче свършват дотук – калотинската дреха е права, с висящи ръкави и на практика без украса.

¹⁹ Авторът припознава неин ранен вариант и в известното изображение на българи от Менология на Василий II.

но процесите в България са сходни и като пример за това е приложено изображение от Манасиевата хроника, XIV в. [Горелик, М. В. 2010, с. 84].

Въпросното изображение е на лист 183 и илюстрира смъртта на цар Самуил при вида на ослепените му войници.

Първият от групата войници е с висящи ръкави и набрана пола, а всички са с високи островърхи шапки с обърната периферия – още една типична черта, с която се характеризират куманите в унгарските миниатюри и стенописи (фиг. 11).

Забележително е, че художникът представя старовремски (от негова гледна точка) войници, а първоначалната интеграция на куманите в България започва именно в средите на дребната военна аристократия. Явно през XIV в. костюмът е бил достатъчно типичен, за да илюстрира цяла прослойка. Практичната набрана пола е носена както от обикновените войници, така и от висши аристократи (тя се наблюдава на още серия български и сръбски ктиторски портрети), като във втория случай ѝ се прибавя подобаваща пищна украса. Трудно е да се установи доколко са били популярни коничните шапки, нито доколко отделни елементи от облеклото са били етноопределящ признак. Не може да се заключи със сигурност и кумански произход на болярина от Долна Каменица, но е твърде възможно той да е потомък на „маджарската вълна“ христианизирани кумани, проникнали в България през 30–40-те години на XIII в. от Унгария [Павлов, П. 1987, с. 632–633].

Както и при Станичене, в цялостния си вид разглежданата дреха остава изолиран случай. Синът, братът и съзеренът на ктитора носят кафтани с централно закопчаване. Не присъстват номадски елементи и в носията на двете ктиторки. Болярската съпруга е облечена в свободна туника със „закърнели“ висящи ръкави. Подобни вече бяха отчетени при мъжките златоордински кафтани от Станичене, но тук става дума за съвсем различна форма.

През късното средновековие в България точно този аксесоар се среща в няколко варианта, като по-голямо е разнообразието му при жените. От една страна, това показва разнопосочни влияния в костюма – след XII в. висящите ръкави са в употреба в Азия, Византия и в Западна Европа [Хрипунов, Н. В. 2016]. От друга страна – пълната загуба на функционалност в конкретния случай може да бъде резултат само на продължителна еволюция в местна среда, в хода на която се е загубило напълно оригиналното предназначение на ръкава. При всички положения не става дума за куманска или монголска заемка. Украсата за глава на ктиторката също е твърде своеобразна и без точни аналоги. Дъщеря ѝ носи рокля с големи триъгълни ръкави, каквато през XIV в. може да се свърже както с Византия, така и със Запада, и обикновено текстилно забраждане. Облеклото и на двете жени издава синкретизъм, но не и пряка връзка с късните номади.

* * *

Куманските преселници в България очевидно обогатяват носията на Второто българско царство – както със собствени, така и със златоордински и западни елементи.

Под тяхно влияние в България се възраждат стари практики в обличането, постепенно отмирали след покръстването: носенето на торкви; дълбокото загръщане на дрехите и широките поли с прорези. Вероятно се внасят и изцяло нови елементи, като някои модели висящи ръкави и шапки.

Навлизат в употреба и нови видове накити, които при това се разпространяват сред всички социални слоеве. Такива са „въпросовидните“ обеци [Владимиров, Г. 2018], наушниците двоен конус [Дончева-Петкова, Л. 2005, с. 61], някои типове метални гривни [Григоров, В. 2007, с. 101–102].

Относно облеклото на аристократията, с малки изключения става дума за привнасяне именно на елементи, не и за цялостни костюмни комплекси, при това в много по-голяма степен при мъжете, отколкото при жените.

Причината несъмнено е смесването на куманите с други племенни групи, възприемчивостта им към новото и способността им да се приспособяват.

По-трудно измерима е промяната в облеклото на простолюдието, каквато несъмнено е имало. Въпреки сигурните маркери под формата на езически погребални практики и наличието на определени видове накити, оръжие и аксесоари, останките от облекло са незначителни и подлежат на повече от една интерпретация. По тази причина този въпрос излиза от рамките на настоящия материал.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации / Secondary Literature

- Ангелова, С. 1996 – Стефка Ангелова. Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 3 / 1996, 28–40. [Stefka Angelova. Tsarkva № 2 v Drastar (Silistra) (predvaritelno saobshtenie). – Minalo, 3 / 1996, 28–40].
- Атанасова, К. 2018 – Калина Атанасова. Българската аристократка Аreta – една некоронована принцеса. Анализ и възстановка на облеклото. – Епохи, том 26, кн. 2 (2018), 394–403. [Kalina Atanasova. Balgarskata aristokratka Areta – edna nekoronovana printsesa. Analiz i vazstanovka na oblekloto. – Epohi, tom 26, kn. 2 (2018), 394–403].
- Бърнард, Т. 2008 – Теодора Бърнард. Църквата „Св. Богородица“ в с. Долна Каменица (XIV в.). София: Синодално издателство, 2008. [Teodora Barnard. Tsarkvata "Sv. Bogoroditsa" v s. Dolna Kamenitsa (XIV v.). Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 2008].
- Бъчваров, И. 1993 – Иван Бъчваров. Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). Велико Търново: Витал, 1993. [Ivan Bachvarov. Yantrenski nekropoli (Dva srednovkovni nekropolia ot XIV vek pri selo Yantra, Gornooryahovsko). Veliko Tarnovo: Vital, 1993].
- Владимиров, Г. 2013 – Георги Владимиров. Археологически находки от Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново (Волжкобългарски аристократ, кумански воин или златоордински посланик е погребан в гроб 47?). – В: Приноси към българската археология, VII, 2013, 139–152. [Georgi Vladimirov. Arheologicheski nahodki ot Zapadnata pristroyka na tsarkvata "Sv. 40 machenitsi" v Tarnovo (Volzhkobalgarski aristokrat, kumanski voyn ili zlatoordinSKI poslanik e pogreban v grob 47?). – V: Prinosi kam balgarskata arheologiya, VII, 2013, 139–152].
- Владимиров, Г. 2014 – Георги Владимиров. Материальные следы куманов в Болгарских землях (конец XI – середина XIII в.): проблемы изучения. – Поволжская археология, № 3 (9). Казань, 2014, 242–254. [Georgi Vladimirov. Material'naye sledy kumanov v Bolgarskih zemlyah (konets XI – seredina XIII v.): problemy izucheniya. – Povolzhskaya arheologiya, № 3 (9). Kazan', 2014, 242–254].
- Владимиров, Г. 2017 – Георги Владимиров. Някои бележки относно некрополите край с. Янтра, Горнооряховско. – Добруджа, 32 / 2017, 521–527. [Georgi Vladimirov. Nyakoi belezhki otnosno nekropolite kray s. Yantra, Gornooryahovsko. – Dobrudzha, 32 / 2017, 521–527].
- Владимиров, Г. 2018 – Георги Владимиров. Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.): О материальных следах куманов и Золотой орды в культуре Второго Болгарского царства. Казань: Институт археологии им. А. Х. Халикова АН РТ, 2018. [Georgi Vladimirov. Ser'gi v vide znaka voprosa iz srednevekovoy Bolgarii (XIII–XIV vv.): O material'nykh sledakh kumanov i Zolotoy ordy v kul'ture Vtorogo Bolgarskogo tsarstva. Kazan': Institut arheologii im. A. Kh. Khalikova AN RT, 2018].
- Вулета, Т. 2018 – Татјана Вулета. Странни елементи у одежди каранских ктитора – отисак света као симбол етноса, и део. – Патримониум. МК: списание за културното наследство – споменици, реставрација, музеи, XI, број 16 / 2018, 223–242. [Tatjana Vuleta. Strani elementi u obehdi karanskih ktitora – otisak sveta kao simbol etnosa, i deo. – Patrimonium. MK: spisanie za kulturnoto nasledstvo – spomenitsi, restavratsija, muzei, XI, broj 16 / 2018, 223–242].
- Горелик, М. В. 2010 – Михаил В. Горелик. История одного евразийского одеяния (тезисы). – Батыр, 2010, № 1, 80–87. [Mihail V. Gorelik. Istorya odnogo evraziyskogo odehyaniya (tezisy). – Batyr, 2010, № 1, 80–87].
- Горелик, М. В. 2017 – Михаил В. Горелик. Половецкая знать на золотоордынской военной службе. – Археология Евразийских степей, № 5 / 2017, 303–337. [Mihail V. Gorelik. Polovetskaya znat' na zolotoordynskoy voennoy sluzhbe. – Arheologiya Evraziiskih stepey, № 5 / 2017, 303–337].
- Григоров, В. 2007 – Валери Григоров. Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.) (Дисертации, Т. 1). София: НАИМ – БАН, 2007. [Valeri Grigorov. Metalni nakiti ot Srednovekovna Bulgaria (VII–XI v.) (Disertatsii, T. 1). Sofia: NAIM – BAN, 2007].
- Дончева-Петкова, Л. 2005 – Людмила Дончева-Петкова. Одърци – Некрополи от XI в. Т. 2. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2005. [Ljudmila Doncheva-Petkova. Odartsi – Nekropoli ot XI v. T. 2. Sofia: AI "Prof. Marin Drinov", 2005].
- Дуйчев, И. 1962 – Иван Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. София: Български художник, 1962. [Ivan Duychev. Miniatyurite na Manasievata letopis. Sofia: Bulgarski hudozhnik, 1962].
- Евтимова, Е. 1993 – Емилия Евтимова. Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – В: Приноси към българската археология. Т. 2. София, 1993, 154–158. [Emiliya Evtimova. Opit za rekonsruktsiya na srednovekovni kostyumi po danni ot preslavskite nekropoli. – V: Prinosi kam balgarskata arheologiya. T. 2. Sofia, 1993, 154–158].
- Ждраков, З., Петрова, Д. 2014 – Зарко Ждраков, Десислава Петрова. Към идентификацията на прабългарските балвани. – Научни трудове на русенския университет, 2014. Т. 53, серия 6.3, 194–198. [Zarko Zhdrakov, Desislava Petrova. Kam identifikatsiyata na prabalgarskite balvani. – Nauchni trudove na rusenskiya universitet, 2014, t. 53, seriya 6.3, 194–198]. <<http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp14/6.3/6.3-32.pdf>>, достъпен: ноември 2019 >

- Иванов, Р., Иванов, Р.** 2015 – Румен Иванов, Росен Иванов. Погребални обреди на печенези и кумани по българските земи (XI–XIII в.). Пловдив: Имеон, 2015. [Rumen Ivanov, Rosen Ivanov. Pogrebalni obredi na pechenezi i kumani po balgarskite zemi (XI–XIII v.). Plovdiv: Imeon, 2015].
- Мавродинов, Н.** 2013 – Никола Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София: Изток-Запад, 2013. [Nikola Mavrodinov. Starobalgarskoto izkustvo. Izkustvoto na Parvoto bulgarsko tsarstvo. Sofia: Iztok-Zapad, 2013].
- Орфинская, О. В.** 2001 – О. В. Орфинская. Аланский костюм VII–IX вв.: (по материалам из скальных могильников Карабаево-Черкесии). – Культуры Евразийских степей вт. пол. I тыс. н. э.: (из истории костюма). Т. 1. Самара, 2001, 106–122. [O. V. Orfinskaya. Alanskiy kostyum VII–IX vv.: (po materialam iz skal'nyh mogil'nikov Karachaevo-Cherkesii). – Kul'tury Evraziyskih stepey vt. pol. I tys. n. e.: (iz istorii kostyuma). T. 1. Samara, 2001, 106–122].
- Павлов, П.** 1987 – Пламен Павлов. Монголо-татари на българска военна служба в началото на XIV в. – Военноисторически сборник (София), 1987, кн. 2, 112–120. [Plamen Pavlov. Mongolo-tatari na balgarska voenna sluzhba v nachaloto na XIV v. – Voennoistoricheski sbornik (Sofia), 1987, kn. 2, 112–120].
- Павлов, П.** 1996 – Пламен Павлов. Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от Северното Причерноморие (XIII–XIV век). – Българите в Северното причерноморие. Т. 5, бр. 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 189–198. [Plamen Pavlov. Kam interpretatsiyata na nyakoi arheologicheski i numizmatichni nahodki ot Severnoto Prichernomorie (XIII–XIV vek). – Bulgariete v Severnoto prichernomorie. T. 5, br. 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", 1996, 189–198].
- Павлов, П.** 2005 – Пламен Павлов. „Скитски“ вождове в „Полетата на България“ (XI–XII в.). – В: Бунтари и авантюристи в средновековна България. Варна: Liter Net, 2005. [Plamen Pavlov. „Skitski“ vozhdove v „Poletata na Bulgaria“ (XI–XII v.). – V: Buntari i avanturisti v srednovekovna Bulgaria. Varna: LiterNet, 2005]. <https://lternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/skitski.htm>, достъпен: ноември 2019 >
- Павлова, В.** 2007 – Вания Павлова. Съкровищата на средновековна България. Варна: Регионален исторически музей (Варна), 2007. [Vanya Pavlova. Sakrovishtata na srednovekovna Bulgaria. Varna: Regionalen istoricheski muzey Varna, 2007].
- Павлова, В.** 2011 – Вания Павлова. Колан от XIV в., открит до с. Кичево, Варненско. – Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea, Acta Musei Varnaensis VIII–I. Варна: Онгъл, 2011, 461–479. [Vanya Pavlova. Kolan ot XIV v., otkrit do s. Kichevo, Varnensko. – Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea, Acta Musei Varnaensis VIII–I. Varna: Ongal, 2011, 461–479].
- Панайотова, Д.** 1970 – Дора Панайотова. Ктиторските портрети в църквата в с. Долна Каменица. – БАН, IV, 1970. [Dora Panayotova. Ktitorskite portreti v tsarkvata v s. Dolna Kamenitsa. – BAN, IV, 1970].
- Плетньова, С. А.** 1974 – Светлана Плетньова. Половецкие каменные изваяния. Москва: Наука, 1974. [Svetlana Pletneva. Polovetskiye kamennyye izvayaniya. Nauka, 1974].
- Полуднева, Е. И.** 2018 – Евгения И. Полуднева. Венгерский костюм второй половины XIV века в миниатюрах Кепешской хроники. – Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение, 2018. Т. 8. Вып. 2, 258–272. [Evgeniya I. Poludneva. Vengerskiy kostyum vtoroy poloviny XIV veka v miniatyurakh Kepeshskoy khroniki – Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Iskusstvovedeniye, 2018. T. 8. Vyp. 2, 258–272].
- Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б.** 2005 – М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква Светог Николе у Станиченьу. Београд: Археолошки институт, 2005. [M. Popović, S. Gabelić, B. Tsvetković, B. Popović. Crkva Svetog Nikole u Stanicenju. Beograd, 2005].
- Рассамакин, Ю. Я.** 2003 – Ю. Я. Рассамакин. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. – В: Степы Европы в эпоху средневековья. Т. 3. Половецко-золотоордынское время. Сб. науч. работ. Донецк: Донецкий национальный университет, 2003, 207–230. [Yu. Ya. Rassamakin. Pogrebenie znatnogo kochevnika na reke Molochnoy: opyt rekonsruktsii veshevogo kompleksa. – V: Stepi Evropy v epohu srednevekov'ya. T. 3. Polovetsko-zolotoordynskoe vremya. Sb. nauch. rabot. Donetsk: Donetskiy natsional'nyi universitet, 2003, 207–230].
- Стоянов, В.** 2009 – Валери Стоянов. Куманология – Историографски ескизи. Т. 2. София: Институт по история при БАН, 2009. [Stoyanov, V. Kumanologiya – Istorografiski eskizi. T.2. Sofia: Institut po istoriya pri BAN, 2009].
- Французов, Д. А.** 2014 – Денис А. Французов. Костюм тюркских кочевников лесостепного Поволжья VII–X вв. (к проблеме выделения этнокультурных групп). Диссертация. Казань, 2014. [Denis A. Frantsuzov. Kostyum tyurkikh kochevnikov lesosternogo Povolzh'ya VII–X vv. (k probleme vydeleniya etnokul'turnykh grupp). Disertasiya. Kazan', 2014].
- Хрипунов Н. В.** 2016 – Николай В. Хрипунов. Одежда с откладывающимися рукавами в Золотой Орде. – В: Золотоордынская цивилизация. Выпуск 9. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016, 84–95. [Khripunov, N.V. Odezhda s otkidivayushchimisya rukavami v Zolotoy Orde. – V: Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Vypusk 9. – Kazan': Institut istorii im. Sh.Mardzhan AN RT, 2016, 84–95]. <https://www.kitabhona.org.ua/costum_costum/khripunovorda3.html>, достъпен: ноември 2019 >

- Иванов, Р., Иванов, Р.** 2015 – Румен Иванов, Росен Иванов. Погребални обреди на печенези и кумани по българските земи (XI–XIII в.). Пловдив: Имеон, 2015. [Rumen Ivanov, Rosen Ivanov. Pogrebalni obredi na pechenezi i kumani po balgarskite zemi (XI–XIII v.). Plovdiv: Imeon, 2015].
- Мавродинов, Н.** 2013 – Никола Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София: Изток-Запад, 2013. [Nikola Mavrodinov. Starobalgarskoto izkustvo. Izkustvoto na Parvoto balgarsko tsarstvo. Sofia: Iztok-Zapad, 2013].
- Орфинская, О. В.** 2001 – О. В. Орфинская. Аланский костюм VII–IX вв.: (по материалам из скальных могильников Карачаево-Черкесии). – Культуры Евразийских степей вт. пол. I тыс. н. э.: (из истории костюма). Т. 1. Самара, 2001, 106–122. [O. V. Orfinskaya. Alanskiy kostyum VII–IX vv.: (po materialam iz skal'nyh mogil'nikov Karachaevo-Cherkesii). – Kul'tury Evraziyskih stepey vt. pol. I tys. n. e.: (iz istorii kostyuma). T. 1. Samara, 2001, 106–122].
- Павлов, П.** 1987 – Пламен Павлов. Монголо-татари на българска военна служба в началото на XIV в. – Военноисторически сборник (София), 1987, кн. 2, 112–120. [Plamen Pavlov. Mongolo-tatari na balgarska voenna sluzhba v nachaloto na XIV v. – Voennoistoricheski sbornik (Sofia), 1987, kn. 2, 112–120].
- Павлов, П.** 1996 – Пламен Павлов. Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от Северното Причерноморие (XIII–XIV век). – Българите в Северното причерноморие. Т. 5, бр. 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 189–198. [Plamen Pavlov. Kam interpretatsiyata na nyakoi arheologicheski i numizmatichni nahodki ot Severnoto Prichernomorie (XIII–XIV vek). – Bulgari-te v Severnoto prichernomorie. T. 5, br. 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", 1996, 189–198].
- Павлов, П.** 2005 – Пламен Павлов. „Скитски“ вождове в „Полетата на България“ (XI–XII в.). – В: Бунтари и авантюристи в средновековна България. Варна: Liter Net, 2005. [Plamen Pavlov. „Skitski“ vozhdove v „Poletata na Bulgaria“ (XI–XII v.). – V: Buntari i avantjuristi v srednovekovna Bulgaria. Varna: LiterNet, 2005]. <https://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/skitski.htm>, достъпен: ноември 2019 >
- Павлова, В.** 2007 – Вания Павлова. Съкровищата на средновековна България. Варна: Регионален исторически музей (Варна), 2007. [Vanya Pavlova. Sakrovishtata na srednovekovna Bulgaria. Varna: Regionalen isto-richeski muzei Varna, 2007].
- Павлова, В.** 2011 – Вания Павлова. Колан от XIV в., открит до с. Кичево, Варненско. – Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea, Acta Musei Varnaensis VIII–I. Варна: Онгъл, 2011, 461–479. [Vanya Pavlova. Kolan ot XIV v., otkrit do s. Kichevo, Varnensko. – Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea, Acta Musei Varnaensis VIII–I. Varna: Ongal, 2011, 461–479].
- Панайотова, Д.** 1970 – Дора Панайотова. Ктиторските портрети в църквата в с. Долна Каменица. – БАН, IV, 1970. [Dora Panayotova. Ktitorskite portreti v tsarkvata v s. Dolna Kamenitsa. – BAN, IV, 1970].
- Плетньова, С. А.** 1974 – Светлана Плетньова. Половецкие каменные изваяния. Москва: Наука, 1974. [Svetlana Pletneva. Polovetskiye kamennyye izvayaniya. Moskva: Nauka, 1974].
- Полуднева, Е. И.** 2018 – Евгения И. Полуднева. Венгерский костюм второй половины XIV века в миниатюрах Кепешской хроники. – Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение, 2018. Т. 8. Вып. 2, 258–272. [Evgeniya I. Poludneva. Vengerskiy kostyum vtoroy poloviny XIV veka v miniatyurakh Kepeshskoy khroniki – Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Iskusstvovedeniye, 2018. T. 8. Vyp. 2, 258–272].
- Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б.** 2005 – М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква Светог Николе у Станиченьу. Београд: Археолошки институт, 2005. [M. Popović, S. Gabelić, B. Cvetković, B. Popović. Crkva Svetog Nikole u Stanicenju. Beograd, 2005].
- Рассамакин, Ю. Я.** 2003 – Ю. Я. Рассамакин. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. – В: Степы Европы в эпоху средневековья. Т. 3. Половецко-золотоординское время. Сб. науч. работ. Донецк: Донецкий национальный университет, 2003, 207–230. [Yu. Ya. Rassamakin. Pogrebenie znatnogo kochevnika na reke Molochnoy: opyt rekonsruktsii veshevogo kompleksa. – V: Stepi Evropy v epohu srednevekov'ya. T. 3. Polovetsko-zolotoordinskoe vremya. Sb. nauch. rabot. Donetsk: Donetskiy natsional'nyi universitet, 2003, 207–230].
- Стоянов, В.** 2009 – Валери Стоянов. Куманология – Историографски ескизи. Т. 2. София: Институт по история при БАН, 2009. [Stoyanov, V. Kumanologiya – Istorografiski eskizi. T.2. Sofia: Institut po istoriya pri BAN, 2009].
- Французов, Д. А.** 2014 – Денис А. Французов. Костюм тюркских кочевников лесостепного Поволжья VII–X вв. (к проблеме выделения этнокультурных групп). Диссертация. Казань, 2014. [Denis A. Frantsuzov. Kos-tym tyurkskih kochevnikov lesostepnogo Povolzh'ya VII–X vv. (k probleme vydeleniya etnokul'turnyh grupp). Disertasiya. Kazan', 2014].
- Хрипунов Н. В.** 2016 – Николай В. Хрипунов. Одежда с откладывающимися рукавами в Золотой Орде. – В: Золотоордынская цивилизация. Выпуск 9. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016, 84–95. [Khripunov, N.V. Odezhda s otklidivayushchimisya rukavami v Zolotoy Orde. – V: Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Vypusk 9. – Kazan': Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2016, 84–95]. <https://www.kitabhona.org.ua/costum_costum/khripunovorda3.html>, достъпен: ноември 2019 >

Хрисимов, Н., Петров, М. 2012 – Николай Хрисимов, Милен Петров. Данни за мъжкото облекло от периода на Първото българско царство. – В: Дриновски сборник. Т. 5. Харків – София, 2012. [Nikolay Hrisimov, Milen Petrov. Dannii za mazhkoto obleklo ot perioda na Parvoto bulgarsko tsarstvo. – V: Drinovski sbornik. T. 5. Harkiv – Sofia, 2012].

Цветковић, Б. 1995 – Бранислав Цветковић. Прилог проучавању византијског дворског костима – γρανάτζас лапатџас. – ЗРВИ, XXXIV, 1995, 143–156. [Branislav Tsvetković. Prilog proučavanju vizantijskog dvorskog kostima – γρανάτζас лапатџас. – ZRVI, XXXIV, 1995, 143–156].

Чокоев, И. 1993 – Иван Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение. – В: И. Бъчваров. Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). Велико Търново: Витал, 1993, 147–167. [Ivan Chokoev. Nyakoi nablyudenija varhu tekstilnite materiali ot prouchenite nekropoli pri selo Yantra. Prilozhenie. – V: I. Bachvarov. Yan trenski nekropoli. (Dva srednovekovni nekropola ot XIV vek pri selo Yantra, Gornooryahovsko). Veliko Tarnovo: Vital, 1993, 147–167].

Швецов, М. Л. 1993 – Михаил Л. Швецов. О головном убore половчанки. – В: Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1993, 104–114. [Mihail L. Shvetsov. O golovnom ubore polovchanki. – V: Problemy arkheologii Podneprov'ya. Dnepropetrovsk, 1993, 104–114].

Vásáry, I. 2005 – István Vásáry. Cumans and Tatars: Oriental Military in Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge, 2005.

Съкращения / Abbreviations

АН РТ – Академия наук Республики Татарстан [Akademiya nauk Respubliki Tatarstan]

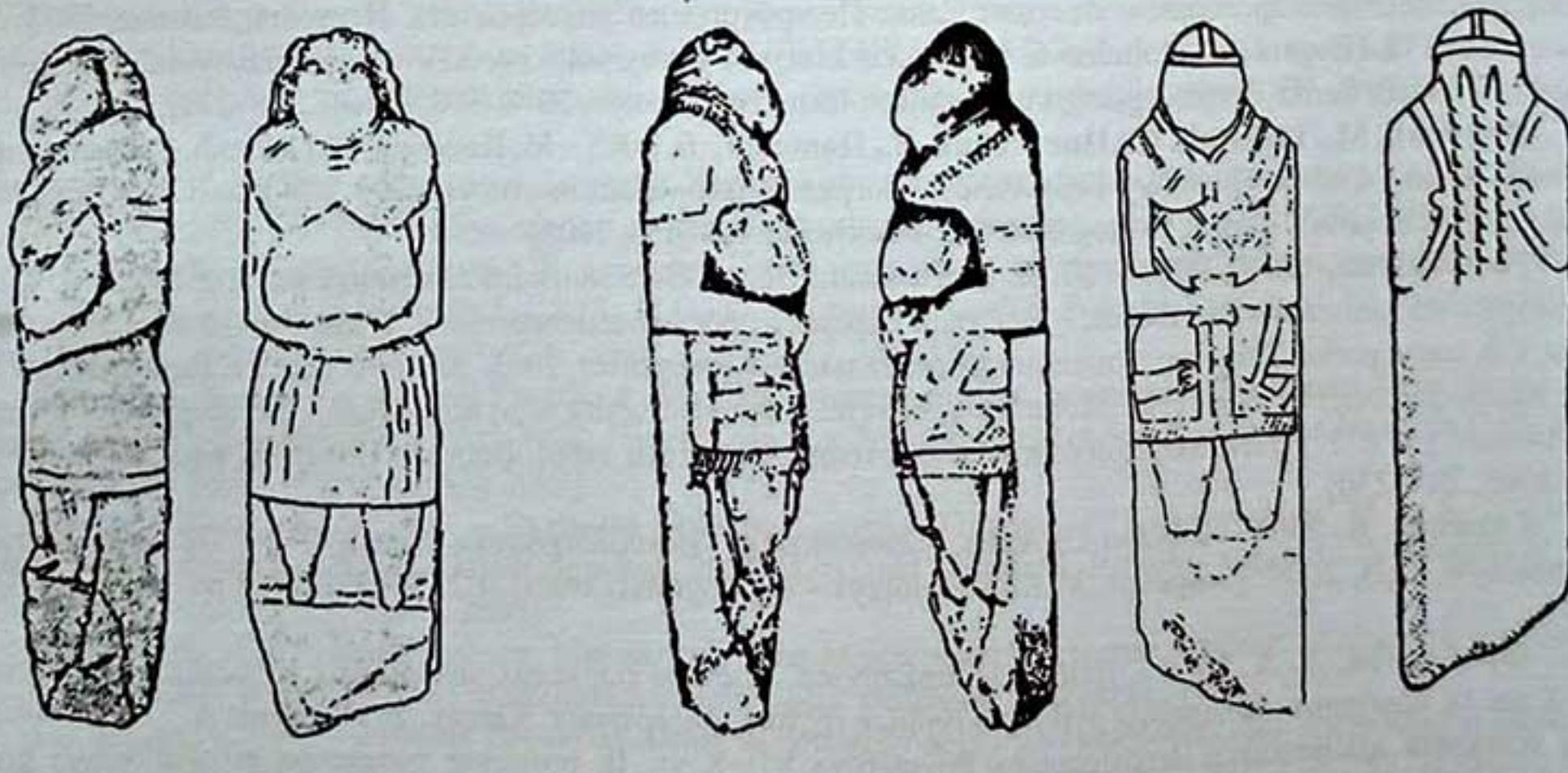
БАН – Българска академия на науките [Balgarska akademia na naukite]

ГИБИ, т. X – Гърци извори за българската история. Т. X. Съст. Иван Дуйчев, Геновева Цанкова-Петкова, Василка Тъпкова-Займова, Любомир Йончев, Петър Тивчев. София: БАН, 1980. [Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. N. Sast. Ivan Duychev, Genoveva Tsankova-Petkova, Vasilka Tapkova-Zaimova, Lyubomir Yonchev, Petar Tivchev. Sofia: BAN, 1980]

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института [Zbornik radova Vizantoloshkog instituta]

ЛИБИ, т. IV – Латински извори за българската история. Т. IV. Съст. Михаил Войнов, Васил Гюзелев, Страшимир Лишев, Мария Петрова, Борислав Примов. София: БАН, 1981. [Latinski izvori za balgarskata istoriya. T. IV. Sast. Mihail Voynov, Vasil Gyuzelev, Strashimir Lishev, Mariya Petrova, Borislav Primov. Sofia: BAN, 1981]

НАИМ – Национален археологически институт с музей [Natsionalen arheologicheski institut s muzey]

Фиг. 1. Балбалите от с. Царев брод – схеми по Мавродинов (А) и Бешевлиев (Б)

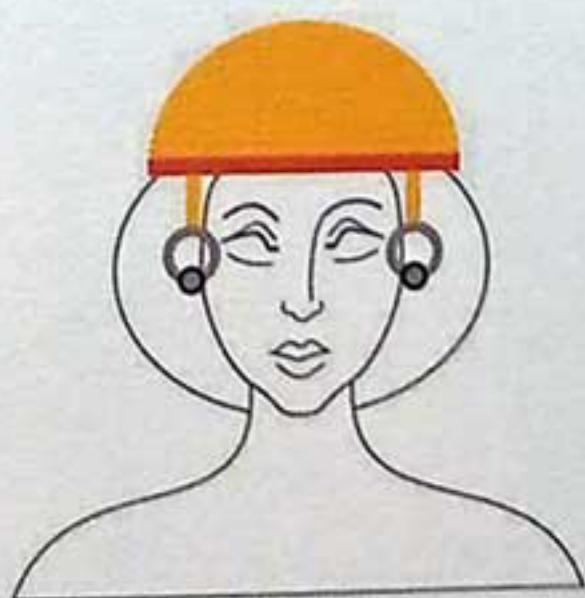

Фиг. 2. Възстановка на мъжки и женски костюм по кумански балбали, публикувани при [Плетньова, С. А. 1974]. Реализирана съвместно със Сдружение „Авитохол“. Снимка: Елина Тодорова

№12

№100

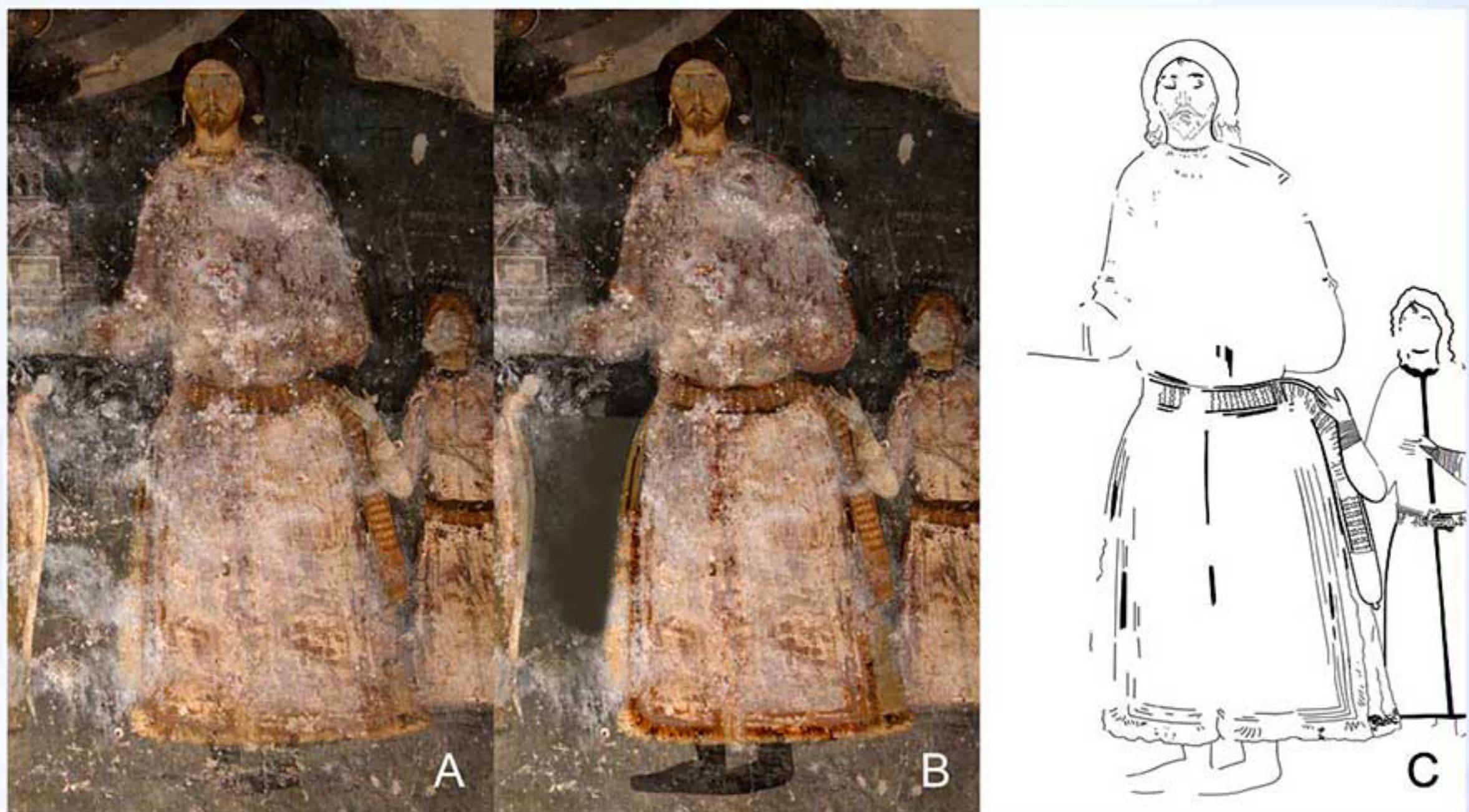
№128-18M

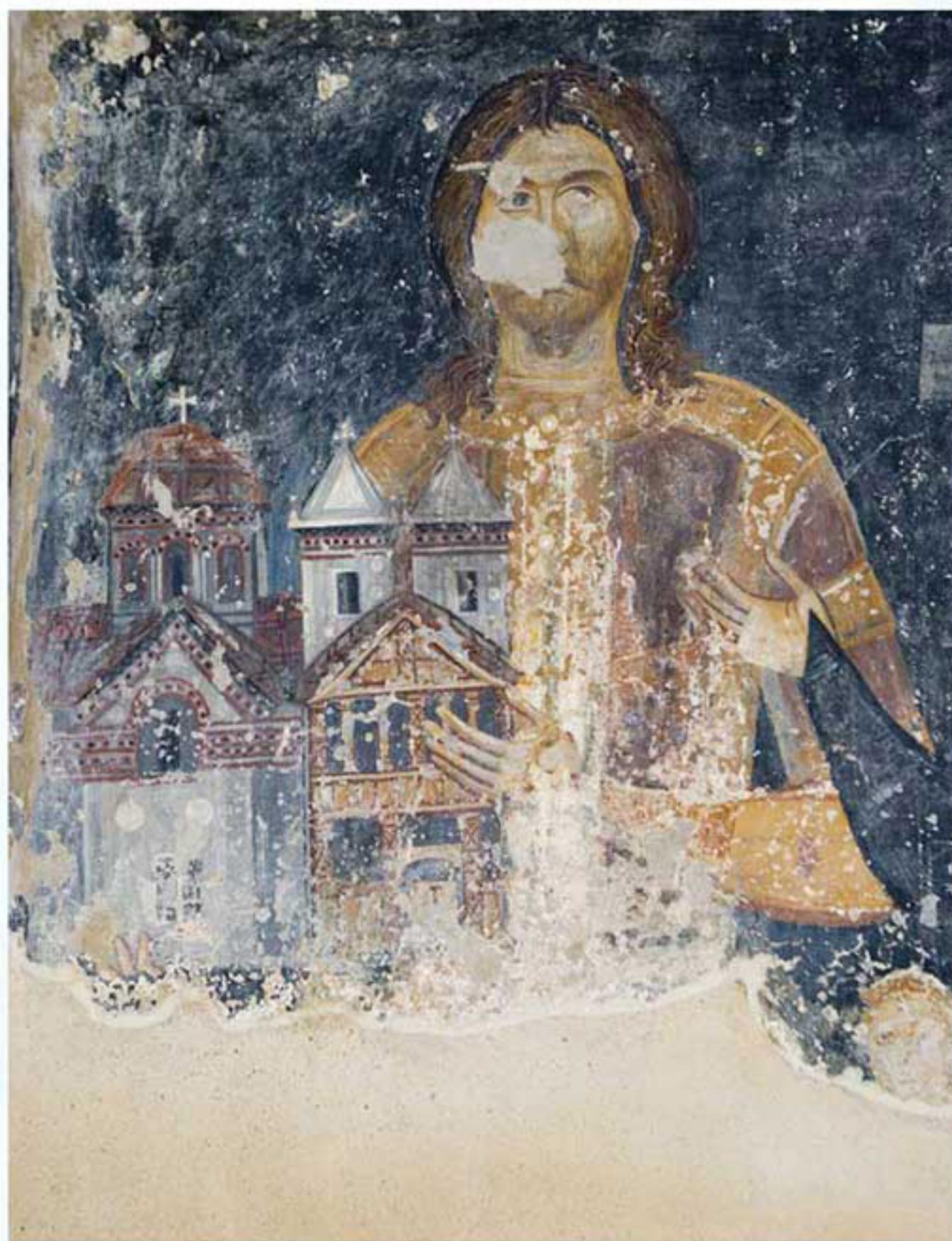
Фиг. 3. Украси за глава от гробове 12, 100, 128 на Янтренските некрополи (примерна реконструкция)

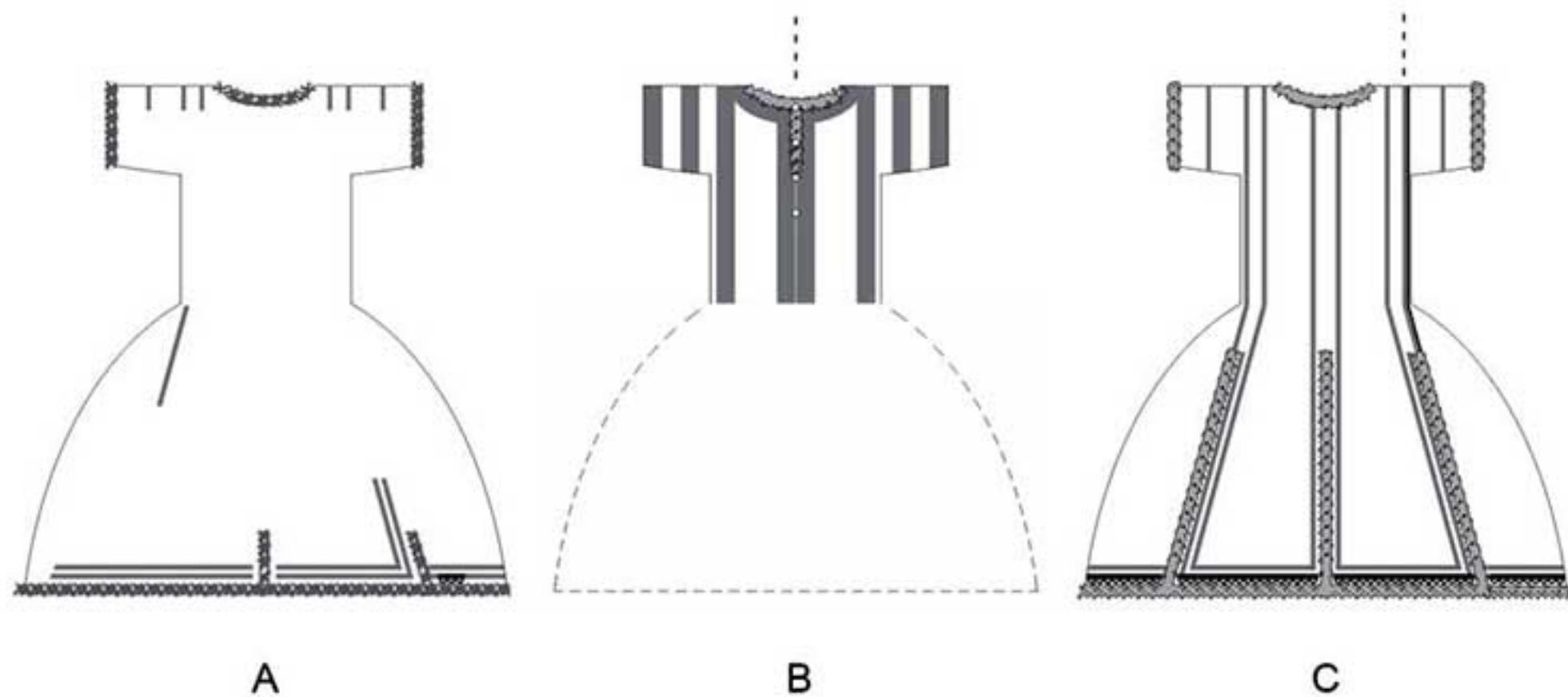
Фиг. 4. Възстановка облеклото на ктитор от Станичене.
Снимка: Владимир Ладев

Фиг. 5. Ктиторът от Долна Каменица: портрет от голямата композиция (А),
същият с компютърна обработка (В), контурна скица (С).
Снимка: Ангел Йорданов

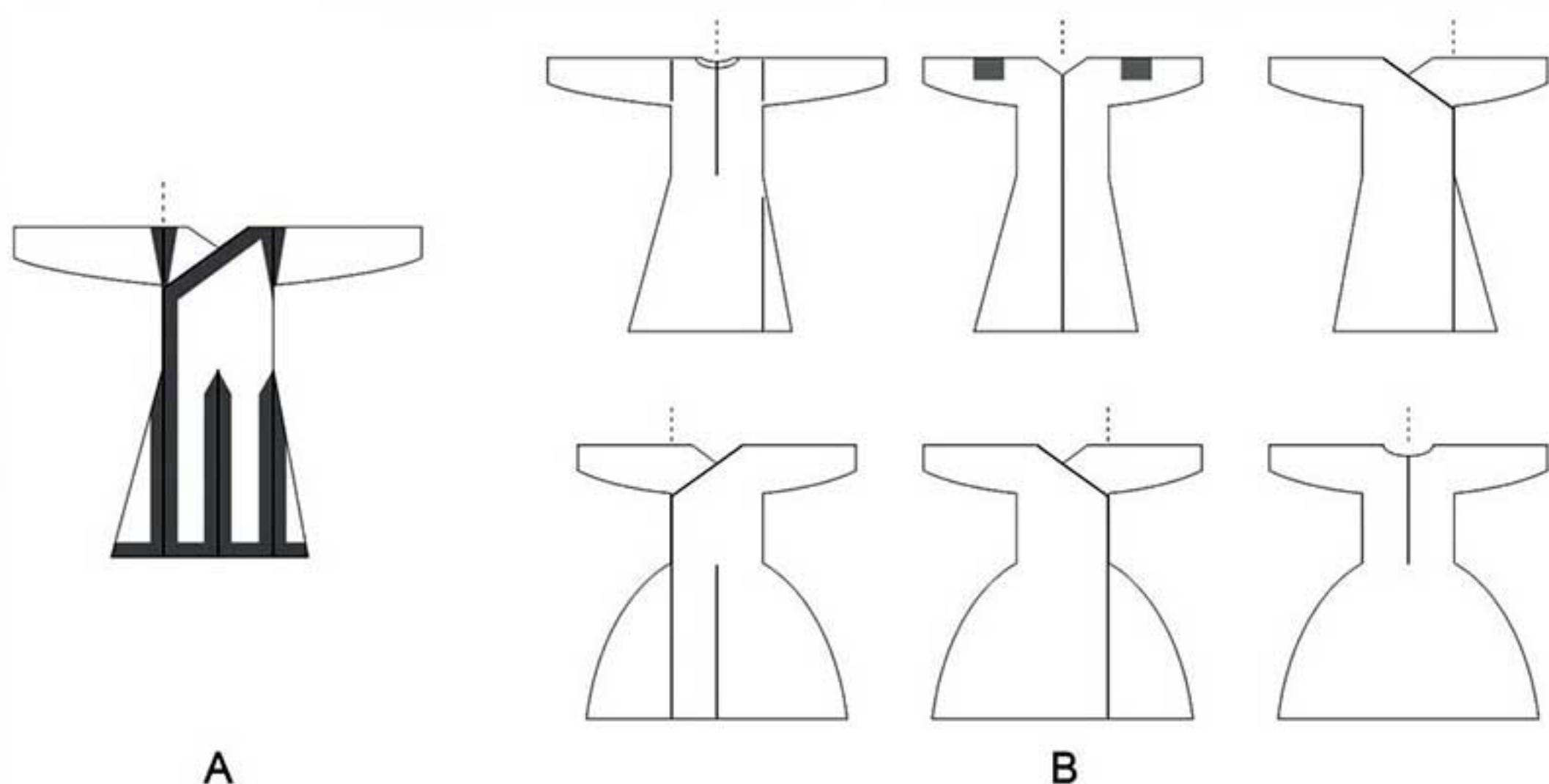
Фиг. 6. Клирък от Дечан Каменица; портрет от втората композиция

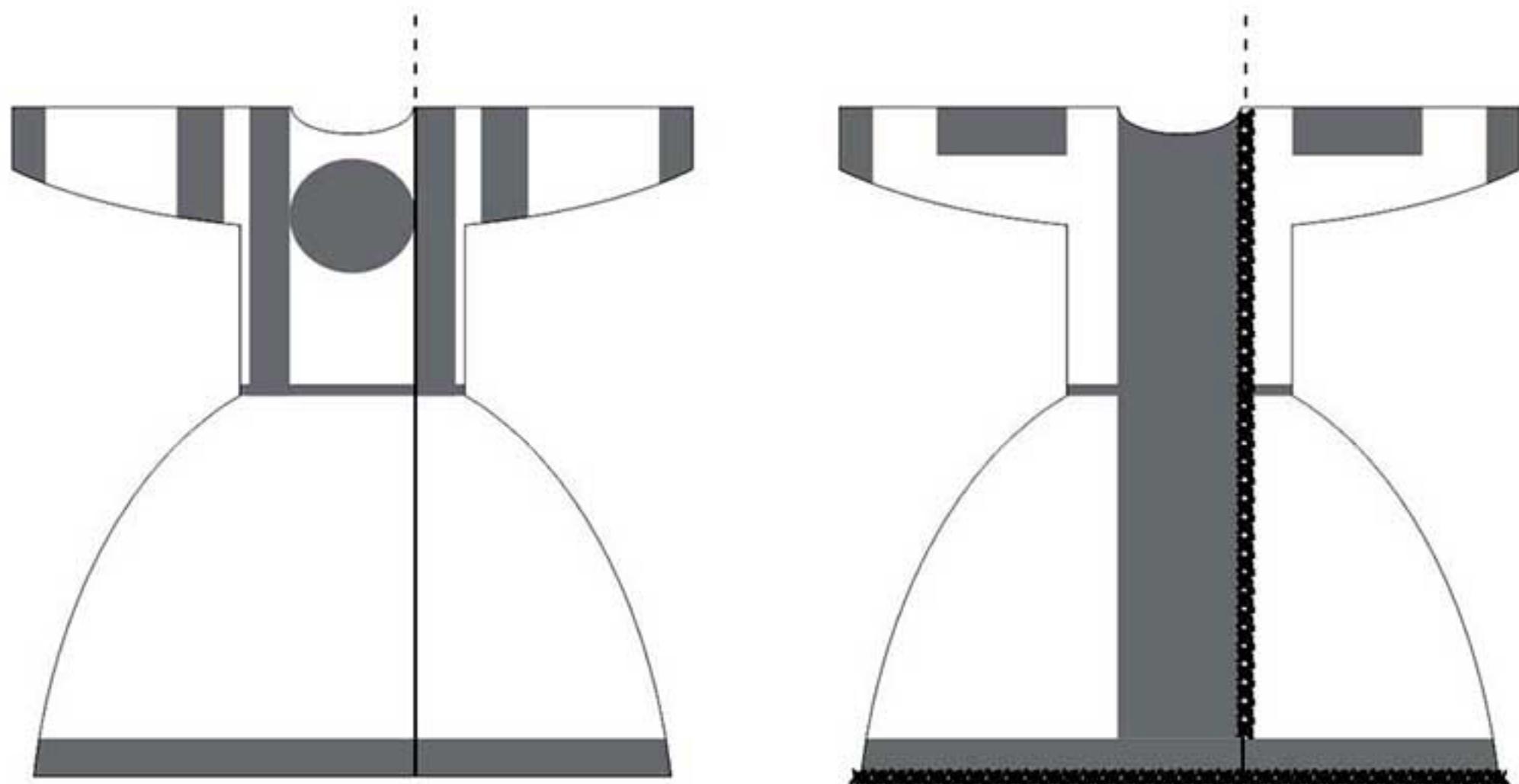
Фиг. 7. Украсата на двата кафтана от Дечан Каменица: оцелявата част от кафтана на големата композиция (А), края на композицията с двамата братя (В), вероятно оформление на кафтана от големата композиция (С)

Фиг. 8. Дрехата на ктитора от Долна Каменица: детайл.
Снимка: Красимир Йовчев

Фиг. 9. Схема на кафтана на Петър Браян (А), и на кумански кафтани от Chronica de Gestis Hungarorum (Б)

Фиг. 10. Схема на двата кафтана от Чингулски курган

Фиг. 11. Манасиева хроника, л. 183 (детайл). Репродукция: Дуйчев, И. 1962